

Τὸ μοιρολόγι τῆς Φώκιας

Κάτω ἀπὸ τὸν κρημνὸν, ὅπου δρέχουν τὰ κύματα, ὅπου κατέρχεται τὸ μονοπάτι, τὸ ἀρχίζον ἀπὸ τὸν ἀνεμόμυλον τοῦ Μαμογιάννη, ὅπου ἀντικρύζει τὰ Μνημόρια, καὶ δυτικῶς δίπλα εἰς τὴν χαμηλὴν προεξοχὴν τοῦ γιालοῦ, τὴν ὁποῖαν τὰ μαγκόπαιδα τοῦ χωριοῦ — ὅπου δὲν παύουν ἀπὸ πρωῒας μέχρι ἐσπέρας ὅλον τὸ θέρος νὰ κολλυμβοῦν ἐκεῖ τριγύρω, ὀνομάζουσιν «τὸ Κοχύλι» — φαίνεται νὰ ἔχη τοιοῦτον σχῆμα — κατέβαινε τὸ θράδυ-θράδυ ἢ γριὰ - Λούκαινα, μὴ χαροκαμένη γραῖα, κρατοῦσα ὑπὸ τὴν μασχάλην μίαν ἀδασταγὴν, διὰ νὰ πλύνῃ τὰ μάλλινα σινδόνια τῆς εἰς τὸ κῆμα τὸ ἀλμυρὸν, εἶτα νὰ τὰ ξεγλυκάνῃ εἰς τὴν μικρὰν θρύσιν, τὸ Γλυφονέρι, ὅπου δακρύζει ἀπὸ τὸν θάλαμον τοῦ σχιστολίθου καὶ χύνεται ἡρέμα εἰς τὰ κύματα. Κατέβαινε σιγὰ τὸν κατήφορον, τὸ μονοπάτι, καὶ μετὰ ψέθυρον φωνὴν ἐμελεπεν ἕν πένθμιον θαθὺ μοιρολόγι, φέρουσα ἅμα τὴν παλάμην εἰς τὸ μέτωπόν της, διὰ νὰ σκεπάζῃ τὰ ὄμματα ἀπὸ τὸ θάμβος τοῦ ἡλίου, ὅπου ἐδασίλευεν εἰς τὸ θουνὸν ἀντικρύ, καὶ αἱ ἀκτίνες τοῦ ἑθώπευον κατέναντί της τὸν μικρὸν περίβολον καὶ τὰ μνημεία τῶν νεκρῶν, πάλλευκα, ἀσβεστωμένα, λάμποντα εἰς τὰς τελευταίας τοῦ ἀκτίνας.

Ἐνθυμεῖτο τὰ πέντε παιδιὰ της, τὰ ὅποια εἶχε θάψει εἰς τὸ ἄλνι ἐκεῖνο τοῦ χάρου, εἰς τὸν κῆπον τῆς φθορᾶς, τὸ ἕν μετὰ τὸ ἄλλο, πρὸ χρόνων πολλῶν, ὅταν ἦτο νέα ἀκόμη. Δύο κοράσια καὶ τρία ἀγόρια, ὅλα εἰς μικρὰν ἡλικίαν, τῆς εἶχε θερύσει ὁ χάρος ὁ ἀχόρταστος.

Τελευταῖον ἐπῆρε καὶ τὸν ἄνδρα της καὶ τῆς εἶχον μείνει μόνον δύο υἱοί, ξενιτωμένοι τώρα ὁ εἰς εἶχεν ὑπάγει, τῆς εἶπον, εἰς τὴν Αὐστραλίαν, καὶ δὲν εἶχε στείλει γράμματα ἀπὸ τριῶν ἐτῶν· αὐτὴ δὲν ἤξευρε τί εἶχεν ἀπογίνει. Ὁ ἄλλος ὁ μικρότερος ἐταξίδευε μὲ τὰ καράβια ἐντὸς τῆς Μεσογείου, καὶ κάποτε τὴν ἐνθυμεῖτο ἀκόμη· τῆς εἶχε μείνει καὶ μία κόρη ὑπανδρευμένη τῶρα, μὲ μισὴν δωδεκάδα παιδιὰ.

Πλησίον αὐτῆς ἢ γριὰ - Λούκαι-

να ἐθότευε τῶρα εἰς τὸ γῆρας της, καὶ δι' αὐτὴν ἐπῆγαινε τὸν κατήφορον, τὸ μονοπάτι, διὰ νὰ πλύνῃ τὰ χράμια καὶ ἄλλα διάφορα σκουτιὰ εἰς τὸ κῆμα τὸ ἀλμυρὸν καὶ νὰ τὰ ξεγλυκάνῃ στὸ Γλυφονέρι.

Ἡ γραῖα ἔκυψεν εἰς τὴν ἄκραν χθαμαλοῦ θαλασσοφαγμένου βράχου καὶ ἤρχισε νὰ πλύνῃ τὰ ροῦχα. Δεξιὰ της κατήρχετο ὁμαλώτερος, πλαγιαστός, ὁ κρημνὸς τοῦ γηλόφου, ἐφ' οὗ ἦτο τὸ Κοιμητήριον, καὶ εἰς τὰ κλίτη τοῦ ὁποῖου ἐκυλόντο ἀενάως πρὸς τὴν θάλασσαν τὴν πανδέγμοινα, τεμάχια σαπῶν ξύλων ἀπὸ ξεχώματα, ἦτοι ἀνακομιδὰς ἀνθρωπίνων σκελετῶν, λείψανα ἀπὸ χρυσῆς γόβης ἢ χρυσοκέντητα ὑποκάμισα νεαρῶν γυναικῶν, συνταφέντα ποτὲ μαζὺ τῶν, δόστρυχοι ἀπὸ κόμης ξανθᾶς, καὶ ἄλλα τοῦ θανάτου λάφυρα. Ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του, ὀλίγον πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐντὸς μικρᾶς κρυπτῆς λάκκας, παραπλεύρως τοῦ Κοιμητηρίου, εἶχε καθίσει νεαρὸς βόσκος, ἐπιστρέφων μὲ τὸ μικρὸν κοπάδι του ἀπὸ τοῦ ἀγροῦς, καὶ χωρὶς ν' ἀναλογισθῇ τὸ πένθμιον τοῦ τόπου, εἶχε θγάλει τὸ σουραῦλι ἀπὸ τὸ μαροῖπιόν του, καὶ ἤρχισε νὰ μέλπη φαιδρὸν παιμενικὸν ᾄσμα. Τὸ μοιρολόγι τῆς γραῖας ἐκόπασεν εἰς τὸν θόρυβον τοῦ αὐλοῦ, καὶ οἱ ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τοῦ ἀγροῦς τὴν ὥραν ἐκείνην — εἶχε δύσει ὁ ἥλιος — ἤκουον μόνον τὴν φλογέραν καὶ ἐκύτταζον νὰ ἴδωσι ποῦ ἦτο ὁ αὐλητής, ὅστις δὲν ἐφαίνετο, κρυμμένος μετὰ τῶν θάμνων μέσα εἰς τὸ θαθὺ καίλωμα τοῦ κρημνοῦ.

Μία γολέττα ἦτο σηκωμένη στὰ πανιά, καὶ ἔκαινε βόλτες ἐντὸς τοῦ λιμένος. Ἀλλὰ δὲν ἔπαιρναν τὰ πανιά της καὶ δὲν ἔκαιμπε ποτὲ τὸν κάβον τὸν δυτικόν. Μία φώκη, βόσκουσα ἐκεῖ πλησίον, εἰς τὰ θαθεῖα νερά, ἤκουσεν ἴσως τὸ σιγανὸ μοιρολόγι τῆς γραῖας, καὶ ἐθέλχθη ἀπὸ τὸν θορυβώδη αὐλὸν τοῦ μικροῦ βοσκοῦ, καὶ ἦλθε παραέξω, εἰς τὰ ρηχά, καὶ ἐτέρπετο εἰς τὸν ἤχον καὶ ἐλικνίζετο εἰς τὰ κύματα. Μία μικρὴ κόρη, ἦτο ἢ μεγαλειτέρα ἐγγονὴ τῆς γραῖας, ἢ

Ἀκριβοῦλα, ἐννέα ἐτῶν, ἴσως τὴν εἶχε στείλει ἢ μάλιστα της, ἢ μᾶλλον εἶχε ξεκληφθῇ ἀπὸ τὴν ἀγρυπτον ἐπιτήρησίν της, καὶ μαθοῦσα, ὅτι ἡ μάμμη εὐρίσκετο εἰς τὸ Κοχύλι, πλύνουσα εἰς τὸν αἰγιαλόν, ἦλθε νὰ τὴν εὗρῃ, διὰ νὰ παίξῃ ὀλίγον εἰς τὰ κύματα. Ἀλλὰ δὲν ἤξευρεν ὅμως πόθεν ἤρχιζε τὸ μονοπάτι, ἀπὸ τοῦ Μαμογιάννη τὸν μύλον, ἀντικρὺ στὰ Μνημόρια, καὶ ἅμα ἤκουσε τὴν φλογέραν ἐπῆγε πρὸς τὰ ἐκεῖ καὶ ἀνεκάλυψε τὸν κρυμμένον αὐλητήν, καὶ ἀφοῦ ἐχόρτασε ν' ἀκούσῃ τὸ ὄργανόν του καὶ νὰ καμαρώνῃ τὸν μικρὸν βόσκον, εἶδεν ἐκεῖ που, εἰς τὴν ἀμφιλύχην τοῦ νυκτιώματος, ἕν μικρὸν μονοπάτι, πολὺ ἀπότομον, πολὺ κατηφορικόν, καὶ ἐνόμισεν, ὅτι αὐτὸ ἦτο τὸ μονοπάτι, καὶ ὅτι ἐκεῖθεν εἶχε κατέλθει ἡ γραῖα ἢ μάμμη της, καὶ ἐπῆρε τὸ κατηφορικὸν ἀπότομον μονοπάτι, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν αἰγιαλὸν νὰ τὴν ἀνταμώσῃ. Καὶ εἶχε νυκτώσει ἤδη.

Ἡ μικρὰ κατέβη λίγα ὀήματα κάτω, εἶτα εἶδεν, ὅτι ὁ ὁρομίσκος ἐγίνετο ἀκόμη λιαν ἀπόκρημνος. Ἐδῶλε μίαν φωνήν, καὶ ἐπροσπάθει ν' ἀναδῇ, νὰ ἐπιστρέψῃ ὅπως. Εὐρίσκετο ἐπάνω εἰς τὴν ὀρφὴν ἐνὸς προεξέχοντος βράχου, ὡς δύο ἀναστήματα ἀνδρός, ὑπεράνω τῆς θαλάσσης. Ὁ οὐρανὸς ἐσκοτείνιζε, σύννεφα ἔκρυστον τὰ ἄστρα, καὶ ἦτον στήν χάσιν τοῦ φεγγαριοῦ. Ἐπροσπάθησε, καὶ δὲν εὕρισκε πλέον τὸν δρόμον πόθεν εἶχε κατέλθει. Ἐγύρισε πάλιν πρὸς τὰ κάτω, καὶ ἐδοκίμασε νὰ κατεβῇ. Ἐγλύστρησε καὶ ἔπεσε μπλοῦμι! εἰς τὸ κῆμα. Ἦτο τόσο θοῦ, ὅσον καὶ ὁ βράχος ὑψηλός. Δύο ὀργυιές ὡς ἔγγιστα. Ὁ θόρυβος τοῦ αὐλοῦ ἔκαμε νὰ μὴ ἀκουσθῇ ἡ κραυγὴ. Ὁ βόσκος ἤκουσε ἕνα πλαταγισμόν, ἀλλ' ἐκεῖθεν ὅπου ἦτο, δὲν ἔβλεπε τὴν δάσιν τοῦ βράχου καὶ τὴν ἄκρην τοῦ γιालοῦ. Ἀλλῶς δὲν εἶχε προσέξει εἰς τὴν μικρὴν κόρην, καὶ σχεδὸν δὲν εἶχεν αἰσθανθῇ τὴν παρουσίαν της.

Καθὼς εἶχε νυκτώσει ἤδη, ἡ γραῖα - Λούκαινα εἶχε κάμει τὴν ἀ-

δασταγήν της, και ήρχισε ν' ανέρχεται τὸ μονοπάτι, ἐπιστρέφουσα κατ' οἶκον. Εἰς τὴν μέσῃν τοῦ δρομίσκου ἤκουσε τὸν πλαταγιασμόν, ἐστράφη κι ἐκύτταξεν εἰς τὸ σκότος, πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἦτο ὁ αὐλητής.

—Κεῖνος ὁ Σουραυλῆς θὰ εἶναι, εἶπε διότι τὸν ἐγνώριζε. Δὲν τοῦ φτάνει νὰ ξυπνᾷ τοὺς πελλαμένους μὲ τὴν φλογέρα του, μόνον ρίχνει καὶ θράχια στὸ γιὰλὸ γιὰ νὰ ξεχαλεύη. Σημαδιακὸς κι ἀταίριαστος εἶναι. Κι ἡ γολέττα ἐξηκολούθει ἀκόμη

νὰ δολτατζάρη εἰς τὸν λιμένα, κι ὁ μικρὸς βοσκὸς ἐξηκολούθη νὰ φουστὰ τὸν αὐλὸν του εἰς τὴν σιγὴν τῆς νυκτός.

Κι ἡ φωνὴ καθὼς εἶχε ἐλθεῖ ἐξῶ εἰς τὰ ρηχὰ, ἤρε τὸ μικρὸν πνιγμένον σῶμα τῆς πτωχῆς Ἀκριδοῦλας, καὶ ήρχισε νὰ τὸ περιτριγυρίζῃ καὶ σπερινὸν δειπνον τῆς.

Τὸ μοιρολόγι τῆς φωνῆς, τὸ ὅποιον μετέφρασεν εἰς ἀνθρώπινα λόγια

ἄφωνον γλώσσαν τῶν φωνικῶν, ἔλεγε περίπου τὰ ἑξῆς:

Αὐτὴ ἦτον ἡ Ἀκριδοῦλα
ἡ ἐγγόνα τῆς γριά - Λούκαινας.
Φύκια ἔναι τὰ στεφάνια τῆς,
κοχύλια τὰ προικιά τῆς...
κι ἡ γριά ἀκόμη μοιρολογᾷ
τὰ γεννοδόλια τῆς τὰ παλιά.
Σὰν νάχαν ποτὲ τελειωμὸ
τὰ πάθια κι οἱ καθῖμοι τοῦ κόσμου.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Λόγιο στὸ Μοιρολόγι τῆς Φώκιας τοῦ Παπαδιαμάντη

ἡ Ἀντίστροφη ἀνάγνωση τοῦ διηγήματος

Παρακαλῶ, ἀναγνώστη, μὴ διαβάσεις αὐτὸ τὸ «Σχόλιο» ἂν δὲν διάβασες προηγουμένως τὸ «Μοιρολόγι τῆς Φώκιας» ποὺ δημοσιεύεται ἀμέσως πρὶ πάντων δὲν θὰ καταλάβεις τίποτε. Ἄν διάβασες τὸ διήγημα, παρακαλῶ, ἂν ἔχεις καιρὸν, διάβασε καὶ τοῦτο τὸ «Σχόλιο» γιατί ἔχει τὸ σκοπὸ νὰ δείξει τί μπορεί νὰ διακρίνῃ ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης σ' αὐτὸ τὸ διήγημα, δηλαδὴ ἀνάμεσα ἀπὸ τίς γραμμὲς αὐτοῦ τοῦ διηγήματος· δηλαδή τί θὰ καταλάβει ὁ ἀναγνώστης τοῦ 1960 καὶ ἔπειτα, πού ἴσως δὲν τὸ καταλάβαινε ὁ ἀναγνώστης τοῦ 1908 (τότε δημοσιεύτηκε τὸ διήγημα).

Καὶ πρῶτα - πρῶτα, τὸ διήγημα εἶναι πάρα πολὺ μικρὸ. Εἶναι γραμμένο κατὰ τοὺς κλασσικοὺς κανόνες τοῦ διηγήματος. Τὸ δέσιμο τῶν ἐπεισοδίων εἶναι θαυμαστὸ καὶ σοῦ κάνει ἐντύπωση πὼς ὁ Παπαδιαμάντης μπόρεσε σὲ τόσο λίγῳ χώρῳ νὰ στήσει ἕνα διήγημα ποὺ εἶναι ἴσως τὸ καλὺτέρῳ του καὶ ἀπὸ τὰ καλὺτερα κομμάτια τῆς λογοτεχνίας μας. Ἡ λιτότητά του εἶναι θαυμαστή· ἡ ἀτμόσφαιρά του ἔχει κάποια γλυκύτητα (μερικοὶ ἐνθουσιάζονται μὲ τέτοια πράγματα), ποὺ μπορεί νὰ ξεγελάσει μερικοὺς ἀναγνώστες καὶ νὰ πᾶει τὸ μυαλὸ τους στὸ ρομαντισμὸ (ἀκόμη μερικοὶ παθαίνουν καὶ σήμερα γιὰ ρομαντισμοὺς)· ὑπάρχει ὁμως στὸ διήγημα καὶ ἀρκετὴ θλίψη ποὺ θὰ φέρει σὲ ἀρκετοὺς κάποια ἐλαφρὰ μελαγχολία (μερικοὶ κιόλας ἀγαποῦν τέτοιες καταστάσεις).

Κέντρο τοῦ διηγήματος εἶναι ἡ γριά-Λούκαινα· μιὰ γυναίκα τυπικὰ Παπαδιαμαντικὴ (ὅπως μὲ τὸ πρῶτο διάβασμα φαίνεται)· χαροκαμένη, θασανισμένη· τὰ «γεννοδόλια τῆς» τὰ πολλὰ ἄλλα τὰ ἔχει ἀρπάξει ὁ «Χάρος ὁ ἀχόρταστος», ἄλλα ταξιδεύουν σὲ μακρινὲς θάλασσες καὶ σπάνια τίς στέλνουν εἰδήσεις τους. Πόσες τέτοιες γυναῖκες στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη!

Ὅλα αὐτὰ δέβαια μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνάγνωση, καὶ μάλιστα τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε τὸ διήγημα· ἔξη, δηλαδή, χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν πρῶτο Παγκόσμιον πόλεμον καὶ τριάντα πρὶν ἀπὸ τὸν Δεύτερον· ἐπίσης τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς «Ναυτίας» τοῦ Σιγίτη καὶ τὸ γράψιμο τοῦ «Ξένου» τοῦ Σιγίτη. Σήμερα ὅμως, 65 χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευσή του, μετὰ ἀπὸ τόσα γεγονότα, λέω μήπως μπορούμε νὰ τὸ διαβάσουμε ἄλλιως, αὐτὸ τὸ δπωσδήποτε μικρὸ ἀριστούργημα. Πῶς, δηλαδή, μᾶς φαίνεται σήμερα ἡ γριά - Λούκαινα, ποὺ τὴ μορφὴ τῆς τὸ διήγημα τὴν παρουσιάζει τόσο στενὰ δεμένη μὲ τὸ γύρω τῆς περιβάλλον;

Δὲν θὰ ἦταν ἀνώφελο τελείως, ἂν ἐπιχειρούσαμε μιὰ ἀντίστροφη ἀνάγνωση τοῦ διηγήματος. Τόσα πράγματα σήμερα ἔχουν ἀντιστραφεῖ (καλύτερα: ἀναποδογυρίσει), πού μία ἐπὶ πλέον ἀντίστροφή, ἀθῶα ἄλλωστε, δὲ θὰ χειροτέρευε τὴν κατάστασιν!

Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὸ τέλος, λοιπόν!

«Κι ἡ γριά ἀκόμη μοιρολογᾷ
τὰ γεννοδόλια τῆς τὰ παλιά.
Σὰ νάχαν ποτὲ τελειωμὸ
τὰ πάθια κι οἱ καθῖμοι τοῦ κόσμου».

Μιὰ ἀπέραντη σειρά ἀπὸ «πάθια» ποὺ δὲ λένε νὰ τελειώσουν· ὁ θασανισμένος ἄνθρωπος ποὺ ὑπάρχει παντοῦ στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη.

Τὸ περίεργον ὅμως εἶναι ποῖος τραγουδάει αὐτὸ τὸ μοιρολόγι γιὰ τὴν Ἀκριδοῦλα· τὸ τραγουδάει ἡ Φώκια, ἐκεῖνη ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ καταβροχθίσει τὴν ἀτυχὴ μικροῦλα· «Καὶ ἄρχισε νὰ τὸ περιτριγυρίζῃ καὶ νὰ τὸ μοιρολογᾷ, πρὶν ἄρχισῃ τὸ ἔσπερινόν δειπνον τῆς».

Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ ὑπόφια μας ὅτι ὁ κόσμος γύρω ἔχει πάθει ἕνα ρήγμα. Ἀς τὸν κάνει ἡ εἰδωλλιακὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ διηγήματος νὰ φαίνεται στερεός· τὸ ρήγμα τὸ βλέπουμε νὰ μεγαλώνει λίγο πρὶ πάντων· «κι ἐξηκολούθησε τὸν δρόμον τῆς (ἡ γριά - Λούκαινα)». Κι' ἡ γολέττα ἐξηκολούθει ἀκόμη νὰ δολτατζάρη εἰς τὸν λιμένα, κι ὁ μικρὸς βοσκὸς ἐξηκολούθει νὰ φουστὰ τὸν αὐλὸν του εἰς τὴν σιγὴν τῆς νυκτός· καὶ αὐτὰ τὴ στιγμή ποὺ ἡ Φώκια, ἡ ἀγρία φύλη, ἐτοιμάζεται νὰ καταβροχθίσει τὴν Ἀκριδοῦλα, ἀφοῦ ὥστόσο πρῶτα τὴ μοιρολογήσει. Οὐσιαστικὴ ἀποσύνδεση τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου, σπᾶσιμο τῶν ἀνθρωπίνων δεσμῶν, ἄδυναμία ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους. Δηλαδή θρῖσκώστε καταμεσῆς σὲ ἕνα κόσμον «παράλογον»· ὅπως, δέβαια, ἐννοοῦν τὸ παράλογο οἱ σύγχρονοί μας συγγραφεῖς. Ὁ Camus στὴν «Παρῆλῃψη» «τονίζει πόσο τὰ ἀνθρώπινα ὄντα δὲν μποροῦν νὰ ἐπικοινωνήσουν, πόσο ὁ θάνατος εἶναι ἀναπόφευκτος, πόσο ἡ μοναξιά καὶ ἡ ἐξορία ἀπειλοῦν τὸν καθένα καὶ πόσο, ἴσως, δὲν ὑπάρχει κὼν λύση» (Α. Hincinlille, τὸ παράλογο, σελ. 66, ἐκδόσεις «Ἐρμῆς»).

Καὶ ἡ εἰδωλλιακὴ ἀτμόσφαιρα λές καὶ ὑπάρχει ἀκριβῶς γιὰ νὰ σκεπάζει ὑποπτα τὸ θάνατον, αὐτὸ τὸ κρίσιμο γιὰ τὸν ἄνθρωπον γεγονός, νὰ καλύψῃ τὸ τρομερὸ του πρόσωπο. «Εἰς τὴν μέσῃν τοῦ δρομίσκου (ἡ γριά - Λούκαινα) ἤκουσε τὸν πλαταγιασμόν, ἐστράφη κι ἐκοίταξε εἰς τὸ σκότος πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἦτο ὁ αὐλητής...» Καὶ πάρα πάνω· «ἔβαλε μιαν φωνὴν κι ἐπροσπάθει ν' ἀναβῇ, νὰ ἐπιστρέψῃ ὅπισω... ὁ οὐρανὸς ἐσκοτεινίαιε... Ἐπροσπάθησε καὶ δὲν εὗρισκε πλεόν τὸν δρόμον... Ἐγύρισε πάλιν πρὸς τὰ κάτω... Ἐγλίστρησε κι ἔπαιε... Ὁ θόρυβος τοῦ αὐλοῦ ἔμελλε νὰ μὴ ἀκουσθῇ ἢ κραυγὴ. Ὁ βοσκὸς ἤκουσε ἕνα πλαταγιασμόν... Ἀλλῶς δὲν εἶχε προσέξει εἰς τὴν μικρὴν κόρην, καὶ θεδὸν δὲν εἶχε αἰσθανθῇ τὴν παρουσίαν τῆς».

Καὶ πάρα πάνω. «Καὶ χωρὶς ν' ἀναλογισθῇ τὸ πένθημον τοῦ τόπου... ἤρχισε νὰ μελπῇ παιδρὸν ποιμενικὸν ὄσμον». «Τὸ μοιρολόγι τῆς γριάς ἐκόπασεν εἰς τὸν θόρυβον τοῦ αὐλοῦ, καὶ οἱ ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τοὺς ἀγρούς... ἤκουον μόνον τὴν φλογέραν».

Ἄν εἶναι σωστὴ αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία, τότε ὁ Παπαδιαμάντης ἀρχίζει νὰ βλέπει γύρω του τὸ 1908 κάτι ποὺ σὲ λίγο θὰ ξεσπάσει, κάτι ποὺ οἱ μακάριοι σύγχρονοί του δὲν τὸ βλέπουν, δὲν τὸ διαισθάνονται. Ὁ Παπαδιαμάντης, ἡ μόνιμη ἀγρυπνὴ συνείδηση τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνος.

Ἄν, λοιπόν, δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὸ τέλος, τότε